

Inleiding

In de eerste eeuw voor onze tijdrekening was de Romeinse wereld in de ban van een charismatisch generaal, Julius Caesar. Caesar had heel Gallië onder de knoet gekregen en stortte de Romeinse Republiek in een desastreuze burgeroorlog. Tegen elkaar stonden hier de *populares* onder leiding van Caesar en de *optimates* van Pompeius en de senaatspartij. Dit was enkel mogelijk door de steun van zijn legioenen, die hem volgden tot in elk gebied waar hij campagne ging voeren. Er is in de historiografie al veel geschreven over de campagnes in de oorlog tegen Pompeius, maar wat er daarna gebeurde is al heel wat minder toegelicht in de literatuur. Ook in de primaire bronnen worden de campagnes tegen de overlevende *optimates* achteraf een beetje beschouwd als aanhangsels. Het vormt dus een uitdaging om deze vanuit een logistiek oogpunt te gaan bestuderen. Over bevoorrading in Caesars legers tijdens de campagnes in Alexandrië, Afrika en Spanje na de dood van Pompeius is amper iets geschreven. Wanneer hier wel over wordt gesproken is het dikwijls zeer kort en in het kader van een breder onderzoek naar logistiek binnen Romeinse legers. Toch is het nuttig hier een onderzoek aan te gaan wijden. Het vergt immers vandaag ook nog heel wat organisatie om een leger in leven te gaan houden, dus dit gaat zeker op voor de Klassieke Oudheid. Ik zal gaan werken rond de volgende probleemstelling: **“Hoe verliep de logistieke organisatie in het leger van Julius Caesar tijdens de burgeroorlog tegen de *optimates* en meer bepaald in de conflicten na de dood van Pompeius Magnus?”**. Mijn belangrijkste primaire bronnen zullen in dit onderzoek de werken van de “Voortzitters” zijn, soldaten die over de rest van de burgeroorlog schreven in Caesars naam. Het gaat hier om *De Bello Alexandrino*, *De Bello Africo* en *De Bello Hispaniensi*. In het eerste deel van de paper zal het auteurschap van deze werken worden belicht. Hier is nog steeds debat over gaande. Er bestaan nog wel andere bronnen over de conflicten na de dood van Pompeius Magnus, zoals de *Pharsalia* van Marcus Annaeus Lucanus en *De Vita Caesarum* van Suetonius. Deze beschrijvingen zijn echter vooral verhalend en brengen ons niet veel bij over de zuiver logistieke en praktische kant van het oorlog voeren. Het lijkt me dus het meest aangewezen om mij voor het bestuderen van de logistieke kant van de campagnes te baseren op de drie werken van de “Voortzitters”.

Twee belangrijke literaire bronnen over logistiek in de Romeinse wereld zijn *Hunger and the sword* van dr. Erdkamp en *Logistics of the Roman Army at war* van dr. Roth. Deze werken zijn een bewijs van de incorrectheid van Goldsworthy, een auteur die had gezegd dat het een onmogelijke opdracht was om over logistiek binnen Romeinse legers te gaan schrijven omdat hier gewoonweg onvoldoende bewijs voor was. Hij verdedigde deze stelling in zijn werk *The Roman Army at War*¹. Een bestudering van vooral *De Bello Africo* toont aan dat deze stelling inderdaad incorrect is. Hierin zijn voldoende aanwijzingen te vinden over het foerageren naar voedsel, organiseren van kamp en van bevoorradinglijnen. Deze werken van Erdkamp en Roth zijn algemene overzichten over logistiek en zal ik gebruiken om mijn onderzoek te gaan omkaderen. Deze boeken geven een uitstekend overzicht van onder andere bevoorradinglijnen en foerageren en via deze weg zal ik dan specifiek de campagnes van Caesar hierin kaderen. Een lijst andere, belangrijke boeken die voor dit onderzoek werd gebruikt kan in de bibliografie gevonden worden.

¹ Serrati, ‘Review: Erdkamp P., *Hunger and the Sword...*’, *The Journal of Roman Studies* 90, pp. 222-224

Mijn onderzoek zal worden gevoerd volgens het volgende schema:

- Algemene omkadering:
 - Een samenvatting van de begincarrière van Caesar.
 - Een korte bespreking van oorlog tussen Caesar en de overlevende Pompeianen (*optimates*).
 - Een bespreking van de primaire bronnen *De Bello Africo*, *De Bello Alexandrino* en *De Bello Hispaniensi*.
 - Een geografisch overzicht van de gebieden waar campagne werd gevoerd.
 - Algemeen logistiek overzicht van Romeinse legers.

- Onderzoeksvragen:
 - Welke proviand consumeerden Republikeins Romeinse legers en die van Caesar tijdens de Burgeroorlog in het bijzonder?
 - Wat waren belangrijke herkomstplaatsen en routes voor bevoorrading tijdens deze campagnes?
 - In hoeverre was er een mogelijkheid om van het land zelf te leven tijdens deze campagnes?
 - Wat was de invloed van de logistieke factor op de campagnes zelf?

1) Algemene omkadering

a. De carrière van Caesar

Julius Caesar was een man die behoorde tot de aristocratie van de Romeinse Republiek. Zijn militaire carrière begon op zijn negentiende, wanneer hij “tentgenoot” werd van praetor Marcus Minucius Thermus in 81 v.C. Dit was een zeer gebruikelijk carrièrebegin voor jonge aristocraten in Caesars tijd. Men liet de jonge aristocraat dan meedraaien in de officierenstaf². Op deze manier kon hij de militaire tactieken en methoden van de generaal van kortbij volgen. Iets wat ongetwijfeld zeer belangrijk is geweest voor het latere leven van Caesar. In 80 v.C. verdiende hij al meteen een *corona civica* tijdens de belegering van Mytilene. Deze decoratie, een krans van eikenbladeren, werd aan een Romeins burger uitgereikt wanneer hij het leven had gered van een andere burger³. In 73 v.C. bleek Caesar al goed te zijn opgeklommen op de carrière ladder. In dit jaar zien we hoe tot *tribunus militum* werd verkozen van een van de eerste vier legioenen⁴. Toch waren het niet militaire exploitatie die de basis zouden geweest zijn dit succes. Deze fundamenten lagen op het politieke gebied. Hij moest gekend worden in Rome zelf. Wanneer Caesar niet aan een strijdfront zat had hij zich bezig gehouden met het leggen van deze fundamenten. Hij oefende op het geven van speeches en probeerde zich geliefd te maken bij alle klassen van de bevolking⁵. Hier leek hij grandioos in te zijn geslaagd. In het jaar 63 v.C. werd hij tot Pontifex Maximus verkozen en klopte hiermee twee oudere en eminentere kandidaten, de ex-consuls Sevilius Isauricus en Lutatius Catalus. Caesar was toen amper 37 jaar oud⁶. Opmerkelijk is hier dat Caesar ooit nog onder Isauricus had gediend in een campagne tegen piraten in het oosten. Eerder had hij ook al had ambt van quaestor (69 v.C.) en aediel (65 v.C.) bekleed⁷. Tijdens deze periode ging hij zich steeds meer met Gaius Pompeius Magnus gaan associëren. Hij steunde onder meer voorstellen om Pompeius buitengewone macht te geven in zijn strijd tegen piraterij in 67 v.C. In 63 v.C. steunde hij twee tribunen die Pompeius eer wilden bewijzen voor zijn overwinningen in het oosten. Opmerkelijk, dit was ook het jaar van Caesars verkiezing tot Pontifex Maximus. Pompeius was gecharmeerd door de steun van de ambitieuze Caesar en had ongetwijfeld zijn invloed in deze verkiezing, zeker als men voor ogen houdt dat Catalus een fervent tegenstander van hem was geweest⁸. Een jaar later werd hij tot praetor gekozen⁹. Vanaf dit moment zou de carrière van de ambitieuze Caesar in een stroomversnelling geraten. Hij stond in 60 v.C. mee aan de wieg van het triumviraat met Pompeius en Crassus¹⁰. In 59 v.C. werd hij tot consul verkozen¹¹. Dit zou ook een belangrijke gebeurtenis blijken met het oog op de toekomst. Na zijn consulaat kon Caesar immers tot proconsul worden aangesteld en dat gebeurde ook. In 58 v.C. kreeg hij de provincies Gallia Cisalpina en Illyricum toegewezen¹². De provincie waar hij zijn grootste successen zou boeken was Gallia Transalpina, dat hij verkreeg na de dood van Q. Mettulus Celer¹³. Caesar zou

² Griffin (ed.), *A Companion to Julius Caesar*, p. 17

³ *Ibidem*, p. 18

⁴ *Ibidem*, p. 19

⁵ *Ibidem*, p. 18

⁶ *Ibidem*, p. 23

⁷ *Ibidem*, pp. 24-25

⁸ *Ibidem*, p. 25

⁹ *Ibidem*, p. 29

¹⁰ *Ibidem*, p. 31

¹¹ *Ibidem*, p. 32

¹² *Ibidem*, p. 33

¹³ *Ibidem*, p. 34

hier uiteindelijk heel het huidige Frankrijk en België onder Romeinse heerschappij kunnen krijgen. Toch groeide de wrevel tegenover Caesar binnen de Senaatsfractie van Rome tegen het einde van het decennium. Zijn bevoegdheidstermijn was overstreken en tegen 49 v.C. bevalen de senaat en Pompeius hem om zijn macht neer te leggen. Pompeius had zich aan de zijde van de senaat geschaard tegen zijn oude vriend. Wanneer Caesar als antwoord met zijn leger het Italiaanse schiereiland binnen viel had dit een burgeroorlog tot gevolg¹⁴.

b. De burgeroorlog tegen de optimates

De burgeroorlog tussen de Senaatsfractie onder leiding van Pompeius en Julius Caesar was een conflict dat in het midden van de eerste eeuw v.C. diepe sporen naliet in de Romeinse wereld. Na de dood van Gnaeus Pompeius Magnus in 48 v.C. was de Romeinse burgeroorlog nog niet ten einde gekomen. Er waren nog steeds legioenen en generaals die trouw waren aan de zaak van de *optimates* en zich niet wilden overgeven. Onder hen waren de zonen van Pompeius Magnus (Gnaeus en Sextus) alsook de bevelhebbers Scipio en Labienus¹⁵. Wanneer Caesar volledig wou winnen moesten ook deze fracties nog worden uitgeschakeld. Hij begon, misschien enigszins verrassend voor de vijand, met de terechtstelling van Pompeius' moordenaars. Dit had een opstand in Alexandrië tot gevolg. Nadat hij "orde op zaken" had gesteld in Alexandrië (na een belegering van negen maanden zette hij zijn "geliefde" Cleopatra weer op de troon¹⁶), nam hij het op tegen de Pompeianen Labienus en Scipio in Africa. Dit conflict speelde zich af in 46 v.C. Scipio had de beschikking over 10 legioenen, Labienus over zo'n 12 000 legionairs. Caesar stelde hier ook tien legioenen tegenover. Na veldslagen te Uzita en Thapsus werden de Pompeianen verslagen. Scipio pleegde zelfmoord in Utica¹⁷. Dit werd in de Romeinse cultuur gezien als een eervolle manier om te sterven. Een laatste poging om de burgeroorlog alsnog in het voordeel van de *optimates* te laten uitdraaien vond plaats in Spanje. Het waren de zoons van Pompeius Magnus die hier het initiatief namen. Ze probeerden hier in te spelen op het wanbestuur dat door Cassius werd gevoerd. Deze was door Caesar aangesteld als bevelhebber in Spanje en had 4 legioenen ter beschikking gehad. Toch liep deze laatste poging eveneens slecht af voor de Pompeianen¹⁸. Caesar werd in 45 v.C. de machtigste man binnen de Republiek en quasi alleenheerser.

¹⁴ Griffin (ed.), *Op.cit.*, p. 53

¹⁵ Parker, *The Roman Legions*, p. 66

¹⁶ Appianus, *BCiv.*, 2.13.90

¹⁷ Parker, *Op.cit.*, pp. 66-67

¹⁸ *Ibidem*, pp. 67-68

c. De “Voortzetteren”: een bespreking van *De Bello Africo*, *De Bello Alexandrino* en *De Bello Hispaniensi*

De Bello Africo, *De Bello Alexandrino* en *De Bello Hispaniensi* zullen de belangrijkste antieke bronnen zijn in dit onderzoek naar de logistieke aspecten van het hierboven omschreven conflict. Het is dus zinnig even kort stil te staan bij deze drie bronnen en te bekijken door wie en in welke context ze tot stand zijn gekomen.

Over het auteurschap van *De Bello Africo*, *De Bello Alexandrino* en *De Bello Hispaniensi* is nog steeds debat gaande. Deze werken zijn immers niet door Julius Caesar zelf geschreven maar door naaste medewerkers, in de literatuur de Continuators of “Voortzetteren” genaamd. Deze “Voortzetteren” schreven wel in de naam van Caesar, niet vanuit hun eigen naam. Het is met andere woorden lastig een auteur op deze werken te kleven. Het debat rond deze problematiek wordt uitvoerig bericht in *A Companion to Julius Caesar*. Ook de stijl van de werken werd onderzocht. Ronald Cluett kwam tot de conclusie dat vooral *De Bello Hispaniensi* en *De Bello Africo* allesbehalve fijne staaltjes van goede Latijnse literatuur zijn, zeker in vergelijking met *De Bello Civile* van Caesar¹⁹. De reden hiervoor kan een literaire “ongevoeligheid” van de auteurs zijn, maar ook het doel waarom de auteurs deze werken schreven. Cluett oppert dat de schrijvers helemaal geen literair werk voor ogen hadden, maar eerder “bronnen” wilden produceren waarmee andere auteurs konden gaan werken. Uit de inhoud van *De Bello Hispaniensi* en *De Bello Africo* kan ook de positie van de “Voortzetteren” worden afgeleid. Het gebrek aan literair talent en vooral aan ambitie illustreert volgens Cluett de duidelijke ondergeschikte positie tegenover Caesar, maar ook een zeer grote loyaliteit. De “Voortzetteren” waren dus bijna zeker soldaten in het leger van Caesar²⁰. In het geval van *De Bello Alexandrino* plakt men zelfs (zij het niet absoluut) een naam op de schrijver: Hirtius. Bij het vergelijken van het door hem geschreven achtste boek van de *De Bello Gallico* en de *De Bello Alexandrino* zijn veel stilistische gelijkenissen terug te vinden²¹. De andere twee werken hebben nog geen auteursnaam gekregen en het zal ook geen makkelijke opgave zijn om dit te gaan doen. In Caesars campagnes vochten veel militairen mee. Achterhalen wie dan precies voor *De Bello Africo* en *Hispaniensi* zorgde is een hele uitdaging. Tot slot moet nog worden opgemerkt dat deze drie werken een uitstekende bron vormen voor de mentaliteit van een legioen op campagne. Hun isolatie van het Romeinse leven zorgde voor een sterke band met hun generaal. Soldaten bekeken Caesar als hun grote leider en werden dagelijks blootgesteld aan zijn retoriek, uiteraard zonder ooit de mening van tegenstanders te horen. Caesars boodschap werd dus zonder al teveel kritiek overgenomen in de werken van de “Voortzetteren”²².

Opmerkelijk is hoe gebeurtenissen die allesbehalve details waren door de “Voortzetteren” werden verzwegen. Men denke hier aan de relatie van Caesar met Cleopatra²³. Waarschijnlijk vond de schrijver van *De Bello Alexandrino* dit slecht voor het imago van Caesar. Men hoeft maar naar de heisa rond Marcus Antonius en Cleopatra in een later stadium te kijken om te begrijpen hoe gevoelig deze kwestie bij de Romeinse bevolking kon liggen. Caesar was getrouwd met de Romeinse Calpurnia en een affaire met een Egyptische koningin kon bij de Romeinen wel eens in het verkeerde keelgat schieten. Dit is wat we later bij Marcus Antonius ook terugzien. Onder meer door zijn affaire met

¹⁹ Griffin (ed.), *Op Cit.*, pp. 194-195

²⁰ *Ibidem*, p. 197 en p. 200

²¹ *Ibidem*, p. 196

²² *Ibidem*, p. 200

²³ *Ibidem*, p. 201

Cleopatra daalde zijn populariteit bij het Romeinse volk zienderogen. Plutarchus geeft in zijn biografie dan weer wel melding voor de “passie” die Caesar had voor Cleopatra²⁴. Dit kan worden gekaderd in de persoonlijke schrijfstijl van Plutarchus, die er bij oudhistorici om bekend staat om een voorliefde te hebben voor “sappige” details uit het privéleven van zijn subjecten. Ook werd er in *De Bello Africo, Alexandrino en Hispaniensi* soms aandacht besteed aan “onnodige” details, zoals de voorbereiding van een veldslag die nooit zou plaatsvinden terwijl over de belangrijke slag bij Thapsus dan weer weinig vermeld wordt²⁵.

²⁴ Plutarchus, *Caes.*, 48

²⁵ Griffin (ed.), *Op cit.*, p. 199

d. Geografisch overzicht van de conflictgebieden

In dit deel zal kort de geografie van die gebieden worden besproken waar Caesar zijn laatste campagnes van de burgeroorlog uitvocht na de dood van Gnaeus Pompeius Magnus. Na de bespreking volgen drie kaarten die het gebied en de naaste omgeving situeren in de ruimte van de Romeinse Republiek.

Geografie Alexandrië

Alexandrië ligt in de Nijldelta en aan de Middellandse Zee. Gesticht door Alexander de Grote groeide de stad uit tot een belangrijke haven in de Romeinse periode. De Nijldelta is vandaag nog steeds een vruchtbaar gebied en diende als graanschuur van het Romeinse Keizerrijk. Ook bezat de stad tijdens de belegering door Caesar een ven dat volgens hem een goede bron was voor het foerageren naar voorraden²⁶. Na de verovering van Alexandrië door Augustus werd Egypte een belangrijke graanschuur van de stad Rome²⁷.

Geografie Romeins Africa

De Romeinse provincie Africa bestond uit het hedendaagse Tunesië en een stuk kust in het westen van Libië. In de Romeinse tijd was dit gebied een stuk vruchtbaarder dan de dag van vandaag. Greene beschrijft het noordelijke deel van de provincie Africa als een smalle vruchtbare band tussen de Middellandse Zee en de Sahara²⁸. Er was volgens Caesar een ruime beschikking over graan²⁹. Dit wordt bevestigd door archeologische vaststellingen. Zo zijn er in het hedendaagse Libië overblijfselen te vinden van boerderijen uit de Oudheid. Vandaag de dag heerst in deze regio echter een woestijnklimaat. Over de vraag of deze boerderijen het gevolg waren van Romeinse landbouwtechnieken of van een ander klimaat bestaat de dag van vandaag nog debat binnen de archeologie³⁰. Shaw wijt dit fenomeen inderdaad aan de verandering van het klimaat, terwijl Greene op basis van archeologische studies concludeert dat het om een succesvolle landbouwtechniek moest hebben gegaan. De Romeinen controleerden volgens hem het water uit de riviervalleien in cisternen. Deze waren in staat grote hoeveelheden regenwater op te vangen. Zo ging men 'flash-floods' tegen en kon men het water langzaam laten lopen en in de bodem laten trekken³¹. In het zuidelijke deel van Africa heerste echter een woestijnklimaat, net zoals dat vandaag de dag het geval is³².

De belangrijkste steden van Romeins Africa lagen aan de kust. Africa had al een traditie van verstedelijking (zie Carthago en andere Fenicische nederzettingen in dit gebied) en deze traditie werd door de Romeinen verdergezet. Belangrijke steden die in het conflict tussen Caesar en de Pompeianen een rol speelden waren Ruspina (het huidige Monastir), Adrumetum (het huidige Sousse), Utica, Uzita en Thapsus³³. Hun strategische ligging aan de Middellandse Zee maakte het

²⁶ Caesar, *BAle.*, 1

²⁷ Greene, *The Archaeology...*, p. 29

²⁸ Greene, *Op.cit.*, p. 17

²⁹ Caesar, *BCiv.*, 2.37

³⁰ Barker, 'A Tale of Two Deserts...', *World Archaeology* 33, no.3, p. 488

³¹ Greene, *Op.cit.*, p. 139

³² Tenney (ed.), *An Economic Survey...*, vol.2, p. 16

³³ Caesar, *BAfr*, 3, 6, 7, 41 en 44

zowel voor Caesar als de Pompeianen noodzakelijk deze steden in het bezit te krijgen voor onder meer de vlotte aanvoer van voorraden. Tenslotte is er nog deze anekdote van Plutarchus die iets meer vertelt over de potentiële vruchtbaarheid van Africa: “But to resume, when Caesar came back to Rome from Africa, to begin with, he made a boastful speech to the people concerning his victory, asserting that he had subdued a country large enough to furnish annually for the public treasury two hundred thousand Attic bushels of grain, and three million pounds of olive oil³⁴.” Er bestaat uiteraard gevaar van overdrijving van de kant van Caesar of Plutarchus zelf, maar toch lijkt dit fragment mij in se een illustratie van de vruchtbaarheid van dit gebied. Ook bevestigt de archeologie de bedrijvige productie van olijfolie in Romeins Africa³⁵. Wel leek er in Africa een schaarste aan hout te zijn geweest. In *De Bello Africo* kan worden afgeleid dat Africa niet de beschikking had over een groot aantal bossen of wouden³⁶. Al lijkt Caesar dit in *De Bello Civili* tegen te spreken omdat hij hier wel melding maakt van voldoende hout in Africa³⁷. Enkele rivieren in de provincie waren de Ampsaga, Tusca, Bagradas en Miliana. Vooral de valleien van de Bagradas en Miliana waren belangrijk voor de landbouw³⁸.

Geografie Spanje

Het hedendaagse Spanje vormde het toneel van het conflict dat in *De Bello Hispaniensi* werd beschreven. Dat dit gebied allesbehalve een gunstige plek was om een oorlog uit te vechten was in de Klassieke Oudheid zelf al duidelijk. De geograaf Strabo beschreef Spanje als een onherbergzaam gebied waar het moeilijk is om aan landbouw te doen en waar niet overal even makkelijk aan water kon geraakt worden. Het land was overdekt met bergen en uitgestrekte wouden, waarvan er nog tot in de 16de eeuw overleefden³⁹. Aan brandhout leek er met andere woorden wel geen gebrek. Qua verstedelijking leek Spanje tijdens de Republiek wel een ongunstig gebied. Er waren weinig steden die Romeinse legers als operatiebases konden gebruiken. Lepidus ondervond deze moeilijkheid tijdens zijn campagne in 136 v.C. en was verplicht zelf bases te gaan bouwen⁴⁰. Corduba (het hedendaagse Cordoba) was een belangrijke strategische plaats tijdens het conflict tussen Caesar en de Pompeianen Labienus, Gnaeus Pompeius en Sextus Pompeius. Corduba lag wel aan een rivier (de Guadalquivir) en had dus de beschikking over een grote watervoorraad en de mogelijkheid om voorraden per schip aan te voeren. Deze plaats werd door de Romeinen gezien als de hoofdstad van de provincie Hispania Ulterior⁴¹. De belangrijkste veldslag werd uitgevochten op de vlakten van Munda. Dit was een gebied tussen twee rivieren, de Guadalquivir en de Genil. De Genil was een zijtak van de Guadalquivir. Deze vlakte lag in de schaduw van de bergketen Sierra Morena⁴². De provincie Hispania Ulterior zelf leek dan weer wel een vruchtbaar gebied geweest te zijn, in tegenstelling dus tot de meeste streken van Spanje. Het was een gebied waar volgens de schrijver van *De Bello Hispaniensi* aan water geen gebrek was en de grond van zeer vruchtbaar was⁴³. Ook Strabo, die Spanje maar een grotendeels onherbergzaam gebied vond, was enthousiast over de vruchtbaarheid

³⁴ Plutarchus, *Caes.*, 55.1

³⁵ Barker, *Op cit.*, pp. 487-507

³⁶ Caesar, *BAfr.*, 20

³⁷ Caesar, *BCiv.*, 2.37

³⁸ Tenney (ed.), *Op.cit.*, pp. 3 en 15

³⁹ Richardson, *Hispaniae...*, pp. 12-13

⁴⁰ Austin en Rankov, *Exploratio...*, p. 385

⁴¹ Caesar, *BHisp.*, 3

⁴² Richardson, *Op.cit.*, p. 12

⁴³ Caesar, *BHisp.*, 8

en de mineraalrijke bodem van Hispania Ulterior⁴⁴. Dit kwam Caesar in zijn strijd tegen de Pompeianen hier ongetwijfeld ten goede.

Alexandrië en omgeving

Uit: Greenhalgh P., *Pompey: the Republican Prince*, z.p.

⁴⁴ Tenney (ed.), *An economic survey...*, vol.3, p. 136 en 139

Romeins Africa en omgeving

Uit: Greenhalgh P., *Pompey: the Republican Prince*, z.p.

Hispania Ulterior en omgeving

Uit: Greenhalgh P., *Pompey: the Republican Prince*, z.p.

e. Algemeen overzicht Romeinse militaire logistiek

In dit hoofdstuk zullen kort enkele algemene aspecten van de Romeinse militaire logistiek worden besproken. Een aantal van deze zaken komt in het onderzoek van Caesars campagnes terug en dus is het zinvol hier even bij te blijven stilstaan.

Transport van voorraden

De toevoerlijnen van het Romeinse leger liepen zowel over water als land. Scheepsvaart genoot echter de voorkeur voor het bevoorraden van een uitvalsbasis (deze term wordt hieronder nog besproken). Schepen waren in staat veel meer voorraden tegelijk aan te voeren dan bijvoorbeeld muilezels dat konden. De ligging van de Romeinse gebieden speelden ook een rol in deze keuze. De meeste provincies van de Republiek lagen de Middellandse Zee, de Zwarte Zee of de Atlantische Oceaan. Rivieren, zoals de Nijl en de Donau, zorgden ervoor dat schepen ook gebieden die verder van de zee af lagen konden bereiken. Dit zorgde ervoor dat Romeinse legers in een groter gebied konden gaan opereren en toch nog konden rekenen op slooptransport. Ook het graven van kanalen kon hierbij helpen⁴⁵. Scheepsvaart had echter ook zijn nadelen. De voorraden van een leger op campagne waren op zee overgeleverd aan de grillen der natuur. Een plotse storm kon alle voorraden in één keer naar de bodem van de zee doen verdwijnen. Tussen midden november en midden maart zou het een zeer groot risico hebben ingehouden om schepen op zee te sturen⁴⁶. Op rivieren was bevoorrading via schepen ook niet altijd even betrouwbaar. Gedurende het zomerseizoen droogden rivieren in warme gebieden vaak uit wanneer ze dieper in het binnenland liepen. Het zomerseizoen was echter de oorlogsperiode bij uitstek in de Romeinse periode. Wanneer men verder weg van rivieren en de zee ging gaan vechten werd de afhankelijkheid van transport over land en foerageren groter⁴⁷. Het weer was echter niet de enige risicofactor voor de bevoorradingsschepen. Vijandelijke schepen konden ook de toevoerlijnen blokkeren en/of bevoorradingsschepen opvorderen⁴⁸. Het proces van bevoorrading over land werd dan weer mede mogelijk gemaakt door een strategisch aangelegd wegensysteem. Hierover konden troepen en voorraden zich snel en efficiënt van de ene plek naar de andere verplaatsen. Het kon voor een bevoorradingsskaraavaan immers een onmogelijke opdracht zijn om door modderige, aarden wegen te ploeteren en bijvoorbeeld graan van de magazijnen naar de troepen te brengen. Wanneer er geen bevaarbare rivieren in de buurt waren of wanneer men hier door blokkade geen toegang tot had was men immers wel verplicht de voorraden over land tot bij de troepen te brengen. Een wegensysteem werkte ook ongetwijfeld als een stimulans voor de handel, al was dit meestal niet de oorspronkelijke bedoeling geweest bij het plannen van deze wegen. Het militaire aspect leek het belangrijkste aspect geweest te zijn voor de Romeinen⁴⁹.

⁴⁵ Erdkamp, *Hunger and the Sword...*, p. 51

⁴⁶ Roth, *The logistics of the Roman Army...*, pp. 189-191

⁴⁷ Erdkamp, *Op.cit.*, pp. 66-67

⁴⁸ Caesar, *BAfr.*, 28

⁴⁹ CAMBRIDGE HISTORY GREEK ROMAN WARFARE? NG OPZOEKE

Vectura

Tijdens de gehele periode van de Republiek moesten bondgenoten die zorgden voor voorraden ook instaan voor het transport hiervan tot het legerkamp bereikt werd. De Latijnse term hiervoor is *vectura*⁵⁰.

De uitvalsbasis

De uitvalsbasis was de plaats waar zowel het leger op campagne als de voorraden voor dat leger verzameld werden en samenkwamen. Vanuit deze plek werd het Romeinse leger aan het front bevoorrad. Het was de centrale plaats van waaruit de campagne werd geleid en de bevoorrading van troepen gebeurde. Voorraden konden naar de troepen in het veld worden gestuurd of door die troepen zelf in de uitvalsbasis worden opgehaald. De uitvalsbasis werd al in de 3de eeuw V.C. routine tijdens campagnes van het Romeinse leger. Er werd hier meer dan enkel voedsel opgeslagen. De uitvalsbasis diende ook als opslagplaats voor onder meer wapens, gevechtsuitrustingen, munten en documenten. Een nederzetting of stad werd vaak als uitvalsbasis gebruikt⁵¹.

Winterkwartier

In de wintermaanden december, januari en februari trokken de Romeinse troepen zich terug in een "winterkwartier". Tijdens deze maanden werd in theorie geen campagne gevoerd. Een winterkwartier werd net als de uitvalsbasis vaak in dorpen of steden geïnstalleerd. De uitvalsbasis en het winterkwartier bevonden zich vaak in dezelfde stad of nederzetting. Hun functies kwamen immers erg overeen. Soms kwam het winterkwartieren in tenten ook voor. Het grondig en nauwgezet voorbereiden van een winterkwartier was van levensgroot belang. Zo moest er onder meer voldoende graan worden opgeslagen voor de wintermaanden mee door te komen⁵². Winterkwartieren waren ook vaak gelegen buiten de conflictzone⁵³.

Opslag van voorraden

Ook in de rest van het jaar moesten graan en andere voorraden behoorlijk worden opgeslagen, onder meer om deze tegen diefstal en de natuurelementen te beschermen. Het graan moest zo koel mogelijk worden bewaard. Hiervoor werden zelfs wanneer nodig ventilators in de graanschuur bijgebouwd. Door de frisse temperatuur kon hier ook vlees, vis, olijfolie en wijn worden bewaard⁵⁴. Er werd gebruik gemaakt van een verhoogde vloer om de luchtcirculatie en dus de koelheid te bevorderen. Op deze manier kon men ook de verspreiding van insecten en bacteriën tegengaan. Kevers waren bijvoorbeeld een hinderlijke plaag voor Romeinse graanschuren⁵⁵.

⁵⁰ Roth, *Op.cit.*, p. 146

⁵¹ *Ibidem*, pp. 170-177

⁵² *Ibidem*, pp. 177-182

⁵³ Erdkamp, *Op.cit.*, p. 47

⁵⁴ Roth, *Op.cit.*, p. 185

⁵⁵ Johnson, *Roman Forts...*, p. 142

Werven van voorraden

De controle over het werven en bevoorraden van legers was traditioneel een taak van de Senaat, maar schoof in de late Republiek steeds meer op naar de consuls en proconsuls. Caesar is hier een goed voorbeeld van. In zijn campagnes zorgt hij zelf voor het werven van troepen en hun bevoorrading zonder inmenging van de Senaat. De legioenen werden steeds meer privélegertjes, waarbij soldaten loyaal waren aan hun bevelhebber en niet zozeer meer aan de Senaat. In deze periode werd de administratie en organisatie van logistiek gegeven aan trouwe volgelingen van de legeraanvoerders, zonder dat er gekeken werd naar rang of sociale positie. Zo stelde Caesar een burger aan als logistiek verantwoordelijke in zijn Gallische campagne⁵⁶. Polybius beschrijft de afhankelijkheid van de Senaat voor bevoorrading in de 3de en 2de eeuw v.C. : “For it is obvious that the legions require constant supplies, and without the consent of the senate, neither corn, clothing, nor pay can be provided; so that the commander's plans come to nothing, if the senate chooses to be deliberately negligent and obstructive⁵⁷.”

⁵⁶ Roth, *Op.cit.*, p. 250-251

⁵⁷ Polybius, *Hist.VI*, 15.4

2) Uitwerking onderzoeksvragen

a. Geconsumeerde proviand

In dit hoofdstuk zal de proviand worden besproken die er in een Romeins leger werd geconsumeerd. Na een korte algemene inleiding over de maaltijden van Romeinse soldaten zullen de levensmiddelen die door de legionair werden geconsumeerd opgesomd en besproken worden. Deze lijst komt uit het boek van Roth. Via deze opsomming zal dan worden onderzocht of en in welke mate het levensmiddel door Caesars soldaten tijdens de burgeroorlog werd verbruikt.

Bereiden en consumeren van voedsel

Qua kwaliteit van het voedsel zelf is het nodig een onderscheid te maken tussen tijden van vrede en oorlog. Het dieet van soldaten in vredestijd was veel gevarieerder. Men was toen in staat om meer uiteenlopende voedingswaren te importeren naar permanente forten. In oorlogstijd was het uiteraard moeilijk om permanente forten te gaan inrichten. Elke soldaat moest zelf zorgen voor de bereiding van zijn voedsel⁵⁸. Brood en pap zouden wel in groepjes zijn bereid. Graan werd dan uitgedeeld aan soldaten die samen een tent deelden en die hieruit zelf de maaltijd moesten bereiden. Afgewerkt brood of geprepareerde pap werd niet uitgedeeld⁵⁹. Er werd tweemaal per dag tijd besteed aan het consumeren van een maaltijd. De uitgebreide warme maaltijd werd tijdens de avond verorberd, een licht ontbijt zette de dag in⁶⁰. Het basisrantsoen van de Romeinse legionair leek vooral te hebben bestaan uit graanbereidingen, vaak aangevuld met vlees. Andere levensmiddelen die eveneens bij het basisrantsoen hoorden waren olijfolie, zout en een soort zure wijn die men *posca* noemde⁶¹. Water was ook een belangrijk onderdeel van het overlevingspakket van de legionair, zoals hieronder zal besproken worden.

Levensmiddelen

Water

Een van de meest noodzakelijke zaken voor een leger op campagne was water. Water was essentieel voor het overleven van de vele Romeinse soldaten en dieren die elke dag zware inspanningen moesten leveren. Een individueel Romeinse legionair had gemiddeld ongeveer 2 liter water per dag nodig. De dieren (muilezels bijvoorbeeld) zo'n 15 tot 30 liter⁶². Een watertekort kon met andere woorden een regelrechte ramp betekenen. Caesar hield hier rekening mee en plaatste zijn kamp steeds in de buurt van een "waterbron"⁶³. Het zoeken naar gunstige "waterbronnen" was de taak van de *metatores*⁶⁴. Dit waren soldaten die instonden voor de locatiebepaling van het kamp. Waterdragers zorgden voor het transport van de "waterbron" naar het legerkamp. Dit kon in sommige gevallen een grote afstand zijn en dus waren de waterdragers vatbaar voor hinderlagen van vijandelijke troepen die de bevoorrading wilden saboteren⁶⁵. Romeinse militairen verkozen een

⁵⁸ Van Daele, *Het Romeinse Leger*, p. 126

⁵⁹ Erdkamp, *Op.cit.*, pp. 35-36

⁶⁰ Van Daele, *Op.cit.*, p. 126

⁶¹ Erdkamp, *Op.cit.*, pp. 33-34

⁶² Roth, *Op.cit.*, p. 119

⁶³ *Ibidem*, p.36

⁶⁴ *Ibidem*, p.120

⁶⁵ Caesar, *BHis.*, 21

stromende rivier boven een stilstaande poel. Stilstaand water heeft een grotere kans besmet te zijn, met alle ongemakken zoals diarree tot gevolg. Dit feit was de Romeinse militairen dus ook al zeer bekend⁶⁶. Wanneer het kamp om tactische redenen niet in de buurt van een natuurlijke “waterbron” kon worden geplaatst of als waterdragers door de vijand werden gesaboteerd in hun activiteit werd overgegaan op het graven van putten op zoek naar zuiver en drinkbaar grondwater⁶⁷. Dit deden Caesars soldaten in Alexandrië wanneer hun watertoevoer door de vijand vergiftigd was. Militairen zouden dan al hun andere dagelijkse taken even vergeten om hieraan mee te werken⁶⁸. Dit was nog een illustratie voor de constante en dringende behoefte aan water. Deze sabotagedaad leidde bijna tot de mislukking van zijn campagne tegen de Alexandriërs. Tenslotte was er ook nog de mogelijkheid om regenwater op te vangen in cisternen of waterbekkens⁶⁹. Dit systeem werd, zoals hierboven besproken, gebruikt om aan landbouw te doen in drogere gebieden.

Olijfolie

Olijfolie was zeer populair in de Romeinse wereld, ook bij de troepen. In de antieke bronnen is bewijs te vinden voor het feit dat Romeinse soldaten olijven verzamelden door foerageren en voor het feit dat olijfolie deel uitmaakte van het soldatenrantsoen. Ook zou olijfolie gebruikt zijn voor de behandeling van zieke soldaten⁷⁰. In *De Bello Africo* zien we tweemaal de vermelding van olie in een opslagplaats. Hier wordt expliciet het belang uitgedrukt van olijfolie voor het functioneren van een Romeins leger: “Meantime Considius, who was besieging eight mercenary cohorts of Numidians and Getulians in Acilla, where P. Messius commanded, after continuing long before the place, and seeing all his works burned and destroyed by the enemy, upon the report of the late battle of the cavalry, set fire to his corn, destroyed his wine, oil, and other stores, which were necessary for the maintenance of his army”⁷¹. Spanje zou, net als vandaag, een belangrijke plek geweest zijn voor de vervaardiging van olijfolie⁷².

Wijn

Wijn was veruit de populairste drank in de Romeinse samenleving, ook bij militairen op campagne. Het zorgde voor zowel vocht in het lichaam als voor calorieën. Gewone soldaten dronken echter geen wijn van hoge kwaliteit. In bepaalde gevallen ging het zelfs niet om wijn in se⁷³. Er werd ook een mengeling van water en zure wijn gedronken, *posca* genaamd, die vanzelfsprekend minder in de smaak viel bij de soldaten dan pure wijn⁷⁴. Dit werd gezien als een gebrek aan discipline. Wanneer er alcohol werd geconsumeerd bestond er natuurlijk wel het probleem van dronkenschap. Voor militairen op campagne was dit allesbehalve wenselijk. Toch leek dit door de strenge controle in het

⁶⁶ Roth, *Op.cit.*, p. 36

⁶⁷ Roth, *Op.cit.*, p. 120

⁶⁸ Caesar, *BAle.*, 8-9

⁶⁹ Van Daele, *Op.cit.*, p. 127

⁷⁰ Roth, *Op.cit.*, p. 35

⁷¹ Caesar, *Bafr.*, 23 en 47

⁷² Tenney (ed.), *Op.cit.*, p. 140

⁷³ Roth, *Op.cit.*, pp. 37-38

⁷⁴ Erdkamp, *Op.cit.*, p. 34 en Van Daele, *Op.cit.*, p. 127

Romeinse leger zeer binnen de perken te blijven⁷⁵. In *De Bello Africo* wordt wijn genoemd als een van de basisbehoeften voor een Romeins leger⁷⁶.

Zout

Zout werd onder andere gebruikt om vlees te bewaren en om brood te bakken. De aanwezigheid ervan werd dus ook als zeer belangrijk gezien door de Romeinse legers op campagne. Caesar includeerde de aanwezigheid van een zoutbron als factor om te bepalen of een plek geschikt was voor een kamp neer te zetten. Hij vermeldde dit zelf in zijn *Bello Civili* en dus kunnen we ervan uitgaan dat hij tijdens de latere campagnes in Africa en Spanje ook op de nabijheid van een zoutbron lette⁷⁷. Hierover wordt echter niets vermeld in *De Bello Africo* of *De Bello Hispaniensi*. Erdkamp noemt zout als een van de basisonderdelen van een Romeins soldatenrantsoen⁷⁸.

Vlees

Over de vraag of de Romeinse legers vlees consumeerden heeft lange tijd debat bestaan. In de 19de en 20ste eeuw ging men uit dat legionairs een vegetarisch dieet volgden. Onderzoek met behulp van antieke literaire auteurs, zoals Plutarchus, leverde echter een ander beeld op. Vlees bleek wel degelijk een doorsnee onderdeel te zijn van de soldatenrantsoenering. Rundsvlees werd het meeste geconsumeerd. Koeien werden onder meer door Romeinse soldaten “veroverd” als buit en dienden als bron hiervoor⁷⁹. Varkensvlees werd ook geconsumeerd, zij het in mindere mate⁸⁰. Vlees werd door Caesars troepen geconsumeerd tijdens het conflict met Pompeius, maar in de voor dit onderzoek bestudeerde conflicten wordt hierover niets vermeld. Vermoedelijk werd er tijdens de Afrikaanse campagne ook wel vlees geconsumeerd. Er is de vermelding van vee in *De Bello Africo* en er is ook geen reden om aan te nemen waarom Caesars troepen in dit conflict ineens zouden stoppen met vlees eten wanneer het mogelijk was⁸¹. Debat over het feit of er vlees door de soldaten werd geconsumeerd bestaat er dus niet echt meer, maar over het belang van vlees in het rantsoen van de soldaten bestaat wel nog discussie. Labisch argumenteerde dat dit belang vrij gering was en dat Romeinse troepen enkel vlees consumeerden wanneer men vee had geplunderd. Het grootste deel van dit gestolen vee werd volgens hem echter verkocht aan civiele handelaars die het leger vergezelden. Erdkamp spreekt deze these tegen in *Hunger and the Sword*. Volgens hem toont een bestudering van de primaire bronnen een ander beeld. Vee werd wel degelijk enkel “verzameld” voor consumptie en niet om verder doorverkocht te worden. Ook werd vee niet enkel geplunderd, maar ook geschonken door bondgenoten. Volgens Erdkamp was vlees wel degelijk een belangrijk onderdeel van het Romeinse soldatenrantsoen in de Republiek. Er kan dus van worden uitgegaan dat Caesars soldaten tijdens de burgeroorlog zeker vlees verorberden als ze de kans kregen⁸².

⁷⁵ Roth, *Op.cit.*, p. 39

⁷⁶ Caesar, *BAfr.*, 43

⁷⁷ Roth, *Op.cit.*, p. 41

⁷⁸ Erdkamp, *Op.cit.*, p. 34

⁷⁹ Roth, *Op.cit.*, p. 28-29

⁸⁰ *Ibidem*, p. 29

⁸¹ Caesar, *BAfr.*, 24

⁸² Erdkamp, *Op.cit.*, p. 33

Fruit

Fruit werd door individuele militairen zelf verzameld en hoefde niet worden overgedragen aan commandanten. Het mocht dus worden geconsumeerd door de militair die de vruchten verzameld had. Fruit werd niet verzameld voor gebruik van het leger als geheel, zoals dit bij water en graan wel het geval was. Handelaars die de legerkaravaan vergezelden of aandeden verkochten ook fruit aan soldaten⁸³. Dit kan het stilzwijgen hierover in *De Bello Africo, Alexandrino* en *Hispaniensi* verklaren. Deze auteurs schreven over acties van Caesars leger als geheel of over gebeurtenissen die dit hele leger aangingen. Het verzamelen van fruit voor individuele consumptie kon door deze auteurs gezien worden als irrelevant in hun verslag van de conflicten. Als Caesar zelf met een deel van leger tijdens het foerageren op een magazijn vijgen stuitte werd dit wel vermeld. In dit geval betrof het niet de actie van één enkel individu die een vijg plukte⁸⁴.

Hout

Hout was noodzakelijk voor het koken van voedsel. Graan werd bijvoorbeeld onbewerkt uitgedeeld aan een groep soldaten die dan zelf hun voedsel moesten klaarmaken. Romeinen waren zich goed bewust van het gevaar dat ongekookt voedsel inhoudt. Caesar vond het bezit van brandhout even belangrijk als graan of water⁸⁵. De nabijheid van een bos was met andere woorden een pluspunt wanneer een kampplaats bepaald werd. Wanneer er niet meteen hout in de omgeving was moest het worden aangevoerd via bevoorradingslijnen of werden alternatieven zoals koeienmest gebruikt⁸⁶. Tijdens de Afrikaanse campagne was hout een schaars goed. Caesar zag zich verplicht om hout uit Sicilië te laten aanrukken om oorlogswapens te kunnen maken. Tijdens het foerageren kwam het voor dat soldaten ver van hun kamp moesten gaan zoeken naar hout, met alle gevaar van dien. De vijandelijke troepen kenden immers ook de nood naar brandhout⁸⁷. Dit is ook een illustratie van de schaarste aan hout in Romeins Africa. Tijdens de Spaanse campagne moet hout toch iets minder schaars te zijn geweest dan tijdens de Afrikaanse. Men denke hierbij onder meer aan de geografische beschrijving uit hoofdstuk 3, die spreekt van een groot aantal wouden.

Dierenvoer

Voedsel voor de meereizende dieren was ook zeer belangrijk voor het goed functioneren van een leger op campagne. Dierenvoer werd verzameld door foerageren of rekwisitie. Dit was een dagelijkse activiteit. Onrijp graan werd vaak gebruikt als voer voor de dieren, maar ook hooi en stro. Deze waren echter afhankelijk van het seizoen. Hooi en stro waren bijvoorbeeld enkel beschikbaar na de oogsttijd⁸⁸. Wanneer een leger dit niet zelf kon verzamelen werd het ook "opgevorderd" van lokale boeren, zoals Caesar in zijn *Bello Gallico* vermeldt⁸⁹. Wanneer dit niet mogelijk was gebruikten Romeinse militairen alternatieven als voeder zoals etensresten. Ook konden dieren gras en andere gewassen rechtstreeks van de velden eten⁹⁰. Grasland was echter niet het hele jaar beschikbaar en land waar dieren konden gaan grazen was ook niet zo veelvoorkomend als men wel eens denkt.

⁸³ Roth, *Op.cit.*, p. 42

⁸⁴ Caesar, *BAfr.*, 67

⁸⁵ Roth, *Op.cit.*, p. 59

⁸⁶ *Ibidem*, p. 60

⁸⁷ Caesar, *BAfr.*, 20 en 24

⁸⁸ Erdkamp, *Op.cit.*, pp. 22-23

⁸⁹ Roth, *Op.cit.*, p. 127

⁹⁰ *Ibidem*, pp. 128-129

Romeinse legers hielden hun bagagekaravaan dus met goede reden zo klein mogelijk⁹¹. Tijdens de Afrikaanse campagne liet men de dieren door een gebrek aan alternatieven zelfs zeewier eten, gewassen in zoet water⁹². Wouden en bossen waren volgens Greene ook een belangrijke (en volgens hem in de archeologie vaak onderschatte) bron voor het verzamelen van voer⁹³.

Graan

In de drie onderzochte campagnes van Caesar zien we het belang van graan terugkomen, vooral dan in de Afrikaanse campagne. Dat er in de Spaanse campagne niets over wordt vermeld wil niet zeggen dat er tijdens dit conflict minder belang werd gehecht aan de aanvoer en het verzamelen van graan. Naar mijn opinie is dit te wijten aan de persoonlijke stijl van de auteur en wat die wilde vermelden en wat niet in *De Bello Hispaniensi*. Het is mogelijk dat de auteur van dit werk het verzamelen en aanvoeren van graan tijdens een oorlogscampagne als vanzelfsprekend beschouwde en dit niet meer extra wilde vermelden in zijn boek. *De Bello Alexandrino* geeft maar één passage wat betreft graan, namelijk in het allereerste hoofdstuk. Hier werd alle graan bijeengebracht voor de belegering van Alexandrië werd aangevat⁹⁴. Het was immers geen simpele opgave om te gaan foerageren tijdens de belegering van een stad. Vanuit *De Bello Africo* kunnen we afleiden dat graan het belangrijkste levensmiddel was tijdens de campagne, samen met water⁹⁵. De externe aanvoer en het foerageren hiernaar wordt in andere hoofdstukken besproken.

Graan was een van de belangrijkste benodigdheden voor een leger op campagne. Het werd aangevoerd vanuit de zogenaamde "graanprovincies", maar kon ook ter plaatse worden verzameld. Er werd in dat geval gezocht naar boerderijen met graanschuren. Ook kon het (in het zomerseizoen) rechtstreeks van de velden worden gehaald. De nood naar graan was immers zeer hoog in het Romeinse leger en bevoorradingslijnen konden steeds door de vijand worden geblokkeerd. Het verzamelen van graan was geen dagelijkse activiteit zoals het zoeken naar water en brandhout dit wel was. Het ging om een grootschalige militaire activiteit die slechts occasioneel werd uitgevoerd en vaak onder de supervisie van een tribuun stond⁹⁶. Soldaten die deelnamen aan deze operatie namen vaak enkel hun wapens mee om snel te kunnen bewegen. Het was niet meteen de populairste activiteit onder de Romeinse soldaten, maar het werd toch erkend als een noodzakelijkheid. Graan kon ook worden buitgemaakt op de vijand. Wanneer het leger een stad innam werden de vijandelijke voorraden overgenomen⁹⁷. Het verzamelen, kweken en veroveren van graan was de enige vorm van bevoorrading voor de vroeg-Republikeinse troepen. Men was in dit geval beperkt wat betreft de periode waarin oorlog kon worden gevoerd. Er moest gewacht worden tot het graan gerijpt was, maar nog niet geoogst. De late lente en vroege zomer waren de periode voor oorlogsvoering. Naarmate de oorlogen steeds verder buiten Italië werden uitgevochten werd een systeem van transportlijnen noodzakelijk⁹⁸. Legers konden op die manier langer campagne voeren. Soms kon

⁹¹ Erdkamp, *Op.cit.*, p. 23

⁹² Caesar, *BAfr.*, 24

⁹³ Greene, *Op.cit.*, 87

⁹⁴ Caesar, *BAle.*, 1

⁹⁵ Caesar, *BAfr.*, 67,69 en 76

⁹⁶ Roth, *Op.cit.* p. 130

⁹⁷ *Ibidem*, pp. 131-132

⁹⁸ Rosenstein, *Rome at War...*, p. 30

graan ook worden bekomen als belasting die het Romeinse leger oplegde aan overwonnen stammen of volkeren⁹⁹.

Qua hoeveelheid graan dat een legioen nodig had per jaar geeft Van Daele een schatting van ca. 1500 tot 2000 ton¹⁰⁰. De dagelijkse portie graan voor een militair was in de Republikeinse periode volgens Roth moeilijk te berekenen door het ontbreken van een standaard aantal soldaten binnen een Romeins legioen. Elke logistieke berekening diende in de Republikeinse tijd te gebeuren per soldaat en niet per eenheid. Het totale aantal soldaten binnen een legioen werd vermenigvuldigd met 4 *modii* (ca. 35 kilogram) om aan het benodigde aantal graan te geraken voor één maand. Dit betekende een dagelijks rantsoen van 2 *sextarii* (ca. 1,2 kilo) per dag¹⁰¹. Erdkamp heeft het over 4 *cotylae*, ofwel zo'n 2 drinkbekers per dag¹⁰². Later zou Augustus de legioenen hervormen en een standaard aantal manschappen geven, namelijk 4800. Dit zou een rechtstreeks gevolg zijn van de logistieke problemen in de Republiek. Dr. Kate Gilliver heeft haar bedenkingen bij deze laatste stelling. Zij stelt de vraag of graanberekeningen wel een oorzaak waren voor de hervorming van het leger en of het niet eerder ging om het optimaliseren van het leger voor tactische en militaire doeleinden¹⁰³. Graan werd in ruwe vorm uitgedeeld aan de soldaten, die er zelf een maaltijd uit moesten gaan bereiden. Meestal zou het hier om pap en brood gegaan zijn¹⁰⁴.

Groenten

Ondanks de bewering van Plutarchus dat bepaalde groenten deel uitmaakten van het soldatenrantsoen is hier in *De Bello Africo*, *Alexandrino* en *Hispaniensi* niets van terug te vinden. Zoals al gezegd wil dit echter niet zeggen dat groenten tijdens deze campagnes niet geconsumeerd werden. De auteurs schreven immers op wat zij belangrijk vonden en van deze selectie is ons beeld van deze campagnes afhankelijk. Plutarchus sprak over linzen, maar volgens Roth sloeg deze beschrijving op groenten in het algemeen¹⁰⁵. Ook de archeologie ondersteunt de consumptie van groenten door Romeinse soldaten, zoals onderzoek in het legionairskamp te Neuss heeft aangetoond¹⁰⁶.

⁹⁹ Van Daele, *Op.cit.*, p. 126

¹⁰⁰ Van Daele, *Op.cit.*, p. 130

¹⁰¹ Roth, *Op.cit.*, pp. 19-20

¹⁰² Erdkamp, *Op.cit.*, p. 28

¹⁰³ Gilliver, 'Feeding an Army', *The Classical Review* 51, no.2, p. 345

¹⁰⁴ Erdkamp, *Op.cit.*, p. 36

¹⁰⁵ Roth, *Op.cit.*, p. 33

¹⁰⁶ Davies, 'The Roman Military Diet', *Britannia* 2, p. 133

b. Herkomstplaatsen en bevoorradingsroutes

In dit hoofdstuk zullen de herkomstplaatsen worden besproken waar Caesar tijdens de conflicten in Alexandrië, Africa en Spanje zijn voorraden en troepen vandaan haalde.

Alexandrijnse campagne

Tijdens het conflict in Alexandrië zocht Caesar steun in meer oostelijk gelegen gebieden die voor een vlottere verbinding met Egypte konden gaan zorgen dan Sicilië of Sardinië. In *De Bello Alexandrino* worden Rhodos, Kreta, Syrië en Cilicia vermeld. Cilicia was te situeren in het zuidoosten van het huidige Turkije. Niet alleen graan, maar ook troepen en oorlogstuig werden vanuit deze locaties verscheept¹⁰⁷. Om deze dynamiek tegen te gaan bouwden, zoals in het vierde deel dat de laatste onderzoeksvraag bespreekt beschreven, de Alexandriërs hun vloot uit. Wanneer Caesar geen contact meer kon hebben met deze gebieden of er geen goederen of manschappen meer kon van ontvangen zou de strijd volgens hen in hun voordeel gelopen zijn. Caesar kon hier echter een sterke vloot tegenover zetten die de strijd uiteindelijk in zijn voordeel liet kantelen. Hij had de beschikking over 34 schepen, allemaal afkomstig van een gebied nabij Alexandrië. Rhodos werd al vermeld, maar er kwamen ook schepen uit Asia, Lycië en Pontus¹⁰⁸. Caesar beschikte duidelijk over goede relaties in dit gebied en wist waar hij welke soort steun kon gaan vragen.

Afrikaanse campagne

Naast het foerageren waren goede bevoorradingslijnen vanuit andere gebieden ook nodig om de troepen van Caesar ten volle te laten functioneren. Tijdens de Afrikaanse campagne valt de rol van Sardinië en vooral Sicilië op¹⁰⁹. Over Sicilië wordt hieronder een korte geschiedenis gegeven, toespitst op zijn rol als graanschuur. Graan leek op deze eilanden in groten getale aanwezig te zijn geweest. Caesar maakte hier gebruik van door hun gunstige ligging tegenover de provincie Africa. Problemen met graanbevoorrading door foerageren in Africa zelf trachtte hij op deze wijze op te lossen. Door het ongunstige vaarseizoen zorgde deze situatie zelfs even voor een voedselschaarste onder Caesars troepen tijdens de wintermaanden¹¹⁰. De voorraden vanuit Sicilië en Sardinië konden dan immers niet tot bij Caesar geraken. Tijdens de wintermaanden waren de velden allesbehalve overvol en was men dus enigszins afhankelijk van wat burgers in Africa zelf hadden opgeslagen in graanschuren. Dit wordt in het hoofdstuk over foerageren verder besproken. Deze crisis toont aan dat Caesar in dit conflict geen gebruik maakte van het “winterkwartier” en oorlog bleef voeren tijdens de wintermaanden. Dit fragment uit *De Bello Africo* illustreert dit: “He immediately dispatched letters into Sicily, to Allienus and Rabirius Posthumus the praetors [to tell them] that without delay or excuse, either of the winter or the winds, they must send over the rest of the troops...”¹¹¹. Caesar had zijn aanval op de Pompeianen in de wintermaanden gestart en wist ook wel risico's dat met zich mee kon brengen¹¹². Dit toont wel de vastberadenheid van Caesar aan om het conflict zo snel mogelijk in zijn voordeel te beslissen. Het moet hierdoor wel een lastige campagne zijn geweest voor zijn troepen. Niet alleen is er het voorbeeld van de bevoorradingschepen die niet in

¹⁰⁷ Caesar, *BAle.*, 1

¹⁰⁸ *Ibidem*, 13

¹⁰⁹ Caesar, *BAfr.*, 8

¹¹⁰ *Ibidem*, 24

¹¹¹ *Ibidem*, 26

¹¹² *Ibidem*, 2

Africa geraakten, ook lezen we over een “verschrikkelijke storm” die het tijdelijke kamp van Caesar onder water had gezet en alle voorraden had weggespoeld of vernietigd. Dit werd door de schrijver van *De Bello Africo* (met een zeldzame zweem kritiek?) afgeschoven op de risicovolle aanpak van Caesar om geen winterkwartier in te richten maar zijn troepen in plaats daarvan om de drie à vier dagen van kamp liet veranderen om de vijand continu te blijven bestoken. Hierdoor waren ze te weinig beschermd geweest tegen de onvoorspelbare grillen van het winterweer¹¹³.

Het eiland Sicilië was tijdens de Afrikaanse campagne ook een bron van hout geweest. Volgens *De Bello Africo* was dit in Africa niet aanwezig geweest. Al lijkt het aannemelijker dat de “voorraad” die Caesar in Africa ter beschikking had niet voldeed voor de plannen die hij had¹¹⁴. In *De Bello Civili* staat immers te lezen dat in Africa wel voldoende hout aanwezig was. Pijlen en oorlogstuigen werden onder meer met dit hout vervaardigd. Een Romeins leger had steeds het gezelschap van vakmannen zoals pijlenmakers, artilleristen en smeden die voor deze tuigen konden zorgen¹¹⁵. Ook gebruikte Caesar Sicilië als een basis voor zijn troepen. Soldaten wachtten hier op bericht van Caesar dat ze naar Africa verscheept moesten worden en deel moesten nemen aan het conflict met de Pompeianen. Vreemd genoeg zien we geen poging van de Pompeianen om deze eilanden in het bezit te krijgen. Waarschijnlijk hadden ze hun handen al vol aan het conflict en eigen bevoorrading om zich ook nog eens te gaan bezighouden met de bevoorradinglijnen van Caesar. Bovendien zat Sicilië vol met legioenen die trouw waren aan Caesar, wat een eventuele veroveringspoging allesbehalve vergemakkelijkte¹¹⁶. Binnen Africa zelf waren er steden die Caesar graan aanboden in ruil voor een wederdienst. Vaak ging het dan om een garnizoen troepen dat de stad zou komen bewaken. De uitvalsbasis waar deze voorraden samenkwamen was de kustplaats Ruspina¹¹⁷. Dit was al een zeer oude stad van Fenicische oorsprong. Thapsus, een eveneens Fenicische kuststad op zo’n 30 kilometer van Ruspina, was waarschijnlijk een uitvalsbasis voor de Pompeianen in Africa. Deze ligging zorgde ervoor dat beide antagonisten elkaars transporten konden observeren en ook saboteren. Zo zette Virgilius, de commandant van Thapsus, een galei en enkele barken in om Caesars schepen te onderscheppen die de weg kwijt waren geraakt¹¹⁸. Deze aanpak was echter niet bijzonder succesvol. Ook lezen we in *De Bello Africo* dat Virgilius niet zeker was van waar Caesar zijn uitvalsbasis was. Dit lijkt mij persoonlijk een bizarre bewering. Virgilius moet toch ook spionnen gehad hebben binnen Caesars leger en vooral de kleine afstand tussen Ruspina en Thapsus ingedachte moet Virgilius dan wel zeer naïef geweest zijn. Zelfs zonder informatie van spionnen moet Virgilius ongetwijfeld ook weet hebben gehad van de toen al eeuwenoude stad Ruspina en diens gunstige ligging tegenover Sicilië. Een andere mogelijkheid is dat Virgilius het hier over het tijdelijke kamp van Caesar had, waar de voorraden vanuit Ruspina uiteindelijk naartoe gestuurd werden. Deze locatie kon wel voortdurend veranderen, zoals we hierboven al konden vaststellen bij de anekdote over de storm die Caesars kamp zo hard had getroffen. Dit zou beter passen bij de onzekerheid van Virgilius, maar past dan weer minder in de context van het bespioneren en volgen van Caesars schepen op de Middellandse Zee zelf. Nabij Thapsus werd het conflict tussen Caesar en de Pompeianen in Africa in het voordeel van de eerste beslecht. Andere mogelijkheden qua uitvalsbasis voor de Pompeianen waren de eveneens Fenicische havensteden Adrumetum en Utica. Deze twee steden worden ook genoemd als

¹¹³ Caesar, *BAfr.*, 47

¹¹⁴ *Ibidem*, 20

¹¹⁵ Van Daele, *Op.cit.*, p. 124

¹¹⁶ Caesar, *BAfr.*, 2, 8, 26 en 53

¹¹⁷ *Ibidem*, 6

¹¹⁸ *Ibidem*, 28

belangrijke plaatsen voor de Pompeianen¹¹⁹. Utica was de plaats waar Cato zelfmoord pleegde na de verloren strijd tegen Caesar¹²⁰. Mogelijk werden Adrumetum, Utica en Thapsus alle drie gebruikt als uitvalsbasis voor bevoorrading van de Pompeiaanse troepen. Zonder antieke bron vanuit Pompeiaans standpunt is echter moeilijk vast te stellen welke van deze drie de belangrijkste was voor bevoorrading.

Sicilië: een korte geschiedenis

Door het grote belang van Sicilië voor Caesars campagne in Africa lijkt het zinvol om even bij de achtergrond van het eiland binnen de Romeinse Republiek stil te staan. Dit belang (en dat van Sardinië) werd door de antieke auteur Cicero erkend. Hij sprak over de “graanprovincies”. Ook de geograaf Strabo beschreef Sicilië als een zeer vruchtbaar gebied¹²¹. Al in de derde eeuw v.C. leek Sicilië een belangrijke rol te hebben gespeeld in de voedselbevoorrading van Rome. Uit de antieke bronnen blijkt dat Caesar Sicilië niet echt ziet als een interessante markt om graan aan te kopen, maar eerder als een gebied waar hij kan nemen wat hem toekomt. Cicero had dezelfde attitude tegenover Sicilië. Hij erkende wel het immense belang van het eiland, omdat de Romeinse Republiek rekende op de voorraden die er aanwezig waren. Erdkamp onderzocht de herkomst van Sicilië als graanprovincie van de Romeinse Republiek. Tijdens de Tweede Punische Oorlog (218-201 v.C) was het eiland volledig in Romeinse handen gevallen. Dit was het gevolg van de dood van koning Hieron II van Syracuse, die een Romeins bondgenoot was geweest. Zijn opvolger had de kant van Carthago gekozen. De Romeinen zagen zich dus verplicht het hele eiland te veroveren. Na drie jaar intensieve gevechten werd Sicilië ingelijfd bij de Romeinse Republiek. Sicilië was de eerste verovering van de Romeinen buiten Italië en werd dus al vrij vroeg de rol gegeven die het nog vele eeuwen zou gaan vervullen, tot in de Afrikaanse campagne van Caesar¹²². Deze rol was die van “graanschuur”. In de keizertijd zouden Noord-Afrika en vooral Egypte deze rol gaan overnemen.

Spaanse campagne

Over de Spaanse campagne zijn de bronnen minder duidelijk. Hier wordt vooral van herkomstplaatsen binnen Spanje zelf gesproken. Zo wordt onder meer strijd gevoerd aan de Guadalquivir, die in verbinding stond met Corduba. Corduba was een belangrijke stad en bijgevolg een goede herkomstbron voor voorraden. We lezen hoe Caesar en de Pompeianen elk aan een kant van de rivier tegenover elkaar hun kamp neerzetten en probeerden elkaars contact met Corduba te saboteren¹²³. De Guadalquivir was ook een goede bron van water. Mede door de aanwezigheid van deze rivier was het gebied Hispania Ulterior wel een vruchtbaar gebied, in tegenstelling tot andere delen van Spanje. Hiervoor verwijs ik terug naar de beschrijving van Strabo in het hoofdstuk “Geografie”. Er waren in Spanje minder steden en dorpen aanwezig dan in Africa dus bestaat de mogelijkheid dat Caesar zelf magazijnen diende te bouwen aan de kust om zijn bevoorrading vloeiend te laten verlopen¹²⁴. Waarschijnlijker lijkt echter dat Caesar de stad Gades (het huidige Cádiz) als uitvalsbasis gebruikte. Gades was een stad van Fenicische oorsprong, zoals we eerder al bij

¹¹⁹ Caesar, *BAfr.*, 3, 22 en 24

¹²⁰ *Ibidem*, 88

¹²¹ DIEJE BOEK VAN ROMAN ECONOMY OVER SICILY

¹²² Erdkamp, *The Grain Market...*, pp. 209-211

¹²³ Caesar, *BHis.*, 5

¹²⁴ Austin en Rankov, *Op.cit.*, p. 385

Thapsus en Ruspina in Africa zagen¹²⁵. Zijn vlot lag hier voor anker en dus kan men aannemen dat deze stad in handen was van Caesar en dat de vloot zorgde voor de beveiliging van de bevoorrading¹²⁶. Schepen konden dan de goederen via de Guadalquivir bij de soldaten brengen. Of men stuurde wagens vanuit Gades over land naar de strijdende troepen. Zekerheid kan hieromtrent niet gegeven worden. Over de aanvoer van graan wordt niets vermeld. Vermoedelijk waren ook Sicilië en Sardinië hier mogelijkheden om Caesar te bevoorraden. De eilanden liggen op een niet al te verre afstand van Spanje en waren al in de Afrikaanse campagne een nuttige bron van vooral graan. Tijdens de oorlogen tegen Pompeius Magnus zien we hoe Caesar in Spanje ook voorraden van Italië en Gallië liet aanvoeren¹²⁷. Er was echter wel een groot verschil tussen deze twee Spaanse campagnes van Caesar. Het eerste conflict tegen Pompeius Magnus zelf speelde zich af in het noordoosten van het Iberisch schiereiland, nabij Ilerda (het hedendaagse Lerida)¹²⁸. Het tweede conflict dat in *De Bello Hispaniensi* wordt besproken speelde zich af in het zuiden, in het huidige Andalusië. Waar Gallië tijdens de eerste campagne nog gunstig lag om voorraden te laten aanvoeren is dit tijdens de tweede veel minder het geval. Voorraden zouden in dat geval heel Spanje moeten doorkruisen of de gehele oostkust van het schiereiland afvaren. Het lijkt dus onwaarschijnlijk dat Caesar voor zijn conflict nabij Corduba eveneens op Gallië had gerekend om zijn troepen te bevoorraden. Italië was wel nog een mogelijkheid en werd ook gebruikt voor het aanvoeren van troepen¹²⁹. De vloot van de Pompeianen lag nabij Carteia¹³⁰. Deze kuststad was voor hen vermoedelijk ook de uitvalsbasis, al was Corduba zelf eveneens een mogelijkheid. Nadelen bij Corduba als uitvalsbasis zijn de ligging (men moest de Guadalquivir een poos afvaren eer men aankwam) en het gevaar van Caesars vloot die nabij Gades geankerd lag. Het lijkt mij dus waarschijnlijk dat de Pompeianen hun voorraden vanuit Carteia over land tot bij hun troepen brachten.

¹²⁵ Richardson, *Op.cit.*, p. 13

¹²⁶ Caesar, *BHis.*, 37

¹²⁷ Greenhalgh, *Pompey: the Republican Prince*, p. 178

¹²⁸ Caesar, *BCiv.I*, 63

¹²⁹ Caesar, *BHis.*, 10

¹³⁰ *Ibidem*, 32

c. Leven van het land

In dit deel zal worden besproken in welke mate de troepen van Caesar tijdens de campagnes in Alexandrië, Africa en Spanje konden leven van het land zelf. De geografie van deze gebieden werd in een vorig hoofdstuk besproken en nu zal worden onderzocht in welke mate Caesar van het landschap gebruik kon gaan maken of er juist door gehinderd werd. Eerst zal worden begonnen met een algemene omkadering van het begrip “foerageren”.

Foerageren FOTO VAN FOERAGEREN IN POMPEY REPUBLICAN PRINCE 162

Foerageren of “leven van het land” was een belangrijke taak voor Romeinse legers op campagne. Niet alle bevoorrading werd immers via scheeps- of landlijnen gedaan. Een groot stuk van de rantsoenering probeerde men ter plaatse bijeen te zamelen. Foerageren ging echter vaak gepaard met plunderingen en verwoestingen. Het is dus moeilijk deze drie activiteiten van elkaar te scheiden. Zo konden Romeinse soldaten bijvoorbeeld al het rijpe graan verzamelen, maar de rest vernietigen¹³¹. Caesar stuurde meestal een volledig legioen uit om te foerageren. In sommige gevallen waren dit er zelfs meer. Een zeer groot aantal soldaten ging met andere woorden gelijktijdig op pad om voorraden te verzamelen. De soldaten kregen bij het verzamelen voedsel, hout en dierenvoer ook de steun van heel wat bedienden¹³². Tijdens het verzamelen van al deze zaken bleef het Romeinse leger discipline hoog in het vaandel dragen. Er bestond immers altijd een risico dat de vijand een aanval zou overwegen wanneer er voedsel of hout verzameld werd. De “verzamelaars” werden beschermd door een deel van de infanterie. Cavalerie cirkelde rond het gebied waar men verzamelde¹³³. In de Afrikaanse campagne beval Caesar niet alleen zijn soldaten, maar ook de inwoners van Ruspina om te helpen met het foerageren. Deze burgers moesten zijn troepen volgen met paarden en karren¹³⁴. Deze hulp van niet-soldaten tijdens het foerageren was geen uitzonderlijke situatie. Er waren in een Romeins leger ook civiele knechten aanwezig die assisteerden bij het foerageren, maar ook bijvoorbeeld bij het bereiden van maaltijden. Dit maakte voor de vijand echter geen verschil. Civiele knechten waren evengoed een doelwit voor een sabotageactie dan soldaten. Zo kwamen er in 49 v.C. enkele knechten om het leven door een Pompeiaanse aanval op een bevoorradingswagen van Caesar¹³⁵. Foerageren was ook de enige manier waarop men aan bevoorrading deed in de vroeg-Republikeinse periode, waar oorlogen op het Italisch schiereiland werden uitgevochten. Toen de oorlogen van Rome ook buiten Italië werden uitgevochten werd een bevoorradingssysteem noodzakelijk. Wanneer men enkel gebruik zou maken van foerageren waren er immers heel wat beperkingen. De strijdende legers waren in de vroeg-Republikeinse periode immers volledig afhankelijk van de groeicyclus van bijvoorbeeld graan. Men kon toen niet het hele jaar door campagne gaan voeren. De periode van de oogsttijd of erna was de periode waarop legers oorlog gingen voeren. Het ging hier dan om het najaar vanaf de maand augustus¹³⁶. Met bevoorradinglijnen van buitenaf was het weliswaar mogelijk om in meer maanden oorlog te gaan voeren, maar toch gold de winter meestal als een “pauze”. In de wintermaanden het weer te slecht om gebruik te kunnen maken van bevoorrading via scheepvaart en op de velden waren geen rijpe

¹³¹ Erdkamp, *Op.cit.*, p. 123

¹³² *Ibidem*, p. 125

¹³³ Roth, *Op.cit.*, p. 140

¹³⁴ Caesar, *BAfr.*, 9

¹³⁵ Roth, *Op.cit.*, p. 111

¹³⁶ Rosenstein, *Op.cit.*, p. 30

gewassen te vinden. Tijdens de Afrikaanse campagne lapt Caesar dit gebruik aan zijn laars, met enkele tegenslagen tot gevolg.

Rekwisitie was ook een mogelijkheid voor het Romeinse leger om aan voorraden te geraken. Een Romeins commandant kon burgers dwingen om het leger te steunen. Dit was mogelijk door het imperium dat aan de commandant verleend werd. De burgers konden in dit geval ook gedwongen worden de voorraden naar het legerkamp te brengen¹³⁷. Bij foerageren was er een omgekeerde dynamiek en zochten militairen actief in de omgeving naar voorraden. Het Romeinse leger kon naast voedsel ook dieren opvorderen om de voorraden te vervoeren, zoals muilezels. Deze dieren werden indien mogelijk in de buurt van het legerkamp opgevorderd, maar aanvoer van lange afstanden was niet uitgesloten. Zo liet Caesar tijdens zijn campagne in Gallië paarden uit Spanje en Italië aanvoeren. Dit kon echter ook gegaan zijn om een aankoop. Het opvorderen van dieren zou meer impact hebben gehad op de bevolking dan wanneer voedsel werd weggehaald. Dieren waren zeer belangrijk voor de dagelijkse arbeid van de landbouwer¹³⁸. Rekwisitie was echter niet toegelaten in vreedstijd, maar in de praktijk kwam het echter wel voor dat soldaten illegaal goederen gingen confisqueren¹³⁹. Het is een utopie te veronderstellen dat een elk individu binnen een Romeins legioen braaf de regels zou gaan volgen. Discipline werd er weliswaar ingehamerd, maar uitzonderingen zullen er zeker wel tussen geweest zijn.

Alexandrijnse campagne

De aard van de campagne en de beperkte plaats waar deze zich afspeelde maakte het foerageren een stuk moeilijker voor de legers van Caesar. Het ging hier om de constante belegering van een grote stad en de poging deze volledig in handen te krijgen. Dit had een guerrilla-oorlogsvoering van de Alexandriërs tot gevolg, die in het hoofdstuk "Invloed van logistiek en bevoorrading op de campagnes" wordt geïllustreerd. Het gebruiken van een grote oppervlakte om te foerageren, zoals in de Afrikaanse campagne, was hier niet mogelijk. Wel werd foerageren niet volledig uitgesloten, uitsluitend rekenen op externe bevoorrading was een zeer riskant gegeven. Sabotage door vijandelijke troepen kon in dat geval een einde betekenen voor Caesars belegering. Foerageren had in de Alexandrijnse campagne een bredere betekenis dan enkel rondtrekken in het omringende land en gewassen verzamelen. Opvallend is hier dat Caesar ging gebruik maken van de faciliteiten die de stad al bezat om zijn eigen troepen en inwoners te bevoorraden. Zo gingen de troepen onder meer water halen uit de cisternen die via aquaducten water vanuit de Nijl aanvoerden naar Alexandrië¹⁴⁰. Het verzamelen van graan leek dan weer wel een onmogelijke opdracht. Caesar had immers niet de luxe om zijn troepen de Nijldelta te laten afzoeken naar graan. Dit moest een korte campagne gaan worden zodat hij zich snel weer zou kunnen werpen op de strijd tegen de Pompeianen. In *De Bello Alexandrino* staat enkel in het eerste hoofdstuk te lezen hoe graan werd aangevoerd vanuit nabije gebieden als Cilicia. In dit eerste hoofdstuk, dat een logistiek overzicht lijkt te schetsen voor deze campagne, wordt ook de aanwezigheid van een ven vermeld als mogelijke bron voor water¹⁴¹.

¹³⁷ Roth, *Op.cit.*, p. 141

¹³⁸ *Ibidem*, p. 145

¹³⁹ Van Daele, *Op.cit.*, p. 128

¹⁴⁰ Caesar, *BAle.*, 5

¹⁴¹ *Ibidem*, 1

Afrikaanse campagne

Noord-Afrika was, zoals in het hoofdstuk geografie besproken, een stuk vruchtbaarder dan vandaag het geval is. Caesar kon hier normaal gezien dus gebruik van maken tijdens zijn conflict met de Pompeianen. Wanneer de toevoerlijnen gesaboteerd zouden worden (en die kans bestond altijd tijdens een oorlog) was er nog wel graan in het land zelf aanwezig. *De Bello Africo* onderstreept deze conclusie. Er wordt meermaals melding gemaakt van soldaten die ingezet worden om voorraden te gaan verzamelen¹⁴². Ook hier was het foerageren echter sterk afhankelijk van het seizoen en de acties van de vijand, net als in elke militaire campagne van de Oudheid. Vooral het seizoen bleek een niet te onderschatten factor voor Caesars Afrikaanse campagne. In de landbouwcyclus in het Middellandse Zeegebied zaaide men in de herfst en werd de oogst in de zomer binnengehaald¹⁴³. Caesar besliste echter in de wintermaanden de strijd aan te gaan, een periode wanneer de graanvelden niet meteen vol met rijp graan stonden. Dit vermoedelijk om het conflict met de Pompeianen zo snel mogelijk te beslissen en de vijand niet teveel tijd te geven zich te organiseren. Caesar was wat foerageren naar graan betrof verplicht om naar graanschuren en opslagplaatsen te zoeken waar de civiele bevolking zijn wintervoorraden had opgeslagen. Dit gegeven in combinatie met de bevoorradingproblemen vanuit Sicilië en Sardinië leidde tot enkele schaarstes die in het vorige hoofdstuk al werden besproken. Schaarstes die ook in de hand leken te zijn gewerkt door acties van de Pompeianen. Die hadden veel graan in door hen gecontroleerde plaatsen opgeslagen, onbereikbaar voor Caesar en zijn troepen¹⁴⁴. Een voorbeeld hiervan kan het eiland Percina geweest zijn, vlak voor de kust van Africa. Caesar ondernam een poging de grote voorraad graan op dit eiland in zijn bezit te krijgen. Of dit ook lukte wordt niet vermeld¹⁴⁵. Caesar was ook goed op de hoogte van lokale gewoontes wat betreft de opslag van graan die het hem toelieten om gericht naar graanvoorraden te kunnen zoeken. Zo sloegen de inwoners van Africa hun graan op in ondergrondse opslagplaatsen om deze te kunnen bewaren in oorlogstijd. Foeragerende en plunderende legers konden op deze manier om de tuin worden geleid. Een spion had Caesar van deze gewoonte op de hoogte gebracht, wat hem even een voordeel opleverde tegenover de Pompeianen. Het kwam echter zelden voor dat iets volledig geheim bleef voor de vijand¹⁴⁶. Dit voorbeeld wordt verder geïllustreerd in het hoofdstuk "Invloed van logistiek en bevoorrading op de campagnes". Vee werd ook verzameld door de troepen van Caesar in deze campagne en vormde een bron voor vleesconsumptie¹⁴⁷. Wat wel opmerkelijk minder aanwezig lijkt te zijn geweest was hout. Caesar had hout nodig voor het bouwen van rammen, maar moest hiervoor mensen in Sicilië gaan contacteren. Dit duidt op het feit dat men via foerageren aan onvoldoende hout kon geraken en dus een schaars bebost gebied. Vreemd genoeg wordt deze bewering, zoals hierboven al vermeld, tegengesproken door Caesar in *De Bello Civili*. Caesar maakte in zijn Afrikaanse campagne ook gebruik van wat ik de schemerzone tussen foerageren en externe bevoorrading zou noemen, namelijk bevoorrading vanuit dorpen en steden in Africa zelf. Acilla had zijn diensten zelf aan Caesar aangeboden, wat een belegering door de Pompeianen tot gevolg had¹⁴⁸. Ook een ander dorp, Tisdra, kwam met een soortgelijk voorstel op de proppen. In beide gevallen vroeg men een garnizoen in ruil voor zowel hun

¹⁴² Caesar, *BAfr.*, 24, 31, 67

¹⁴³ Rosenstein, *Op.cit.*, p. 27

¹⁴⁴ *Ibidem*, 20

¹⁴⁵ *Ibidem*, 8

¹⁴⁶ Caesar, *BAfr.*, 65

¹⁴⁷ *Ibidem*, 24

¹⁴⁸ *Ibidem*, 33

graan als het dorp zelf te beveiligen. Later in *De Bello Africo* lezen we echter wel dat dit dorp werd belegerd door Caesar en in handen was van een Pompeiaan, Gaius Considius Longus¹⁴⁹. Of de Pompeianen ook een voorstel van Tisdra hadden gekregen en hier sneller op waren ingegaan of dat ze het dorp met geweld hadden veroverd weten we niet. Mijn opinie dwaalt eerder af naar de eerste verklaring. We zien hoe Caesar belooft om troepen naar Tisdra te sturen, maar verder wordt er niets meer over vermeld. Tisdra kon de opportunistische kaart hebben getrokken en beide kanten hetzelfde voorstel hebben gedaan. Of de Pompeianen hadden via een spion bij Caesar weet gekregen van het voorstel en hadden vervolgens zelf voor troepen gezorgd, namelijk een garnizoen en een cohort gladiatoren. Een militaire actie had naar mijn mening een vermelding gekregen in *De Bello Africo*. De “Voortzetteren” aarzelden, net als Caesar, geen moment om hun tegenstander als barbaars af te schilderen en zo hun eigen zaak te legitimeren. Niet elke stad was uiteraard even happig om zijn voorraden met Romeinse troepen te gaan “delen”. Wanneer een Romeins generaal zijn oog had laten vallen op zo’n weerspannige stad kon dit een blokkade van soms enkele maanden tot gevolg hebben. Dit was het geval wanneer er voldoende voorraden in de stad waren opgeslagen. In zulk geval kon de aanvallers zelfs sneller bevoorradingsproblemen krijgen dan de belegerde stad¹⁵⁰. Het was dus wijs om een eventuele belegering voor de oogst te beginnen.

Spaanse campagne

De Bello Hispaniensi is allesbehalve vrijgevig in het geven van informatie wat betreft foerageren tijdens de oorlog in Spanje. Dit is vermoedelijk een gevolg van de persoonlijke mening van de auteur, die foerageren en externe bevoorrading als iets vanzelfsprekends kon beschouwd hebben. Zoals al in het hoofdstuk in verband met de geografie werd besproken was Spanje in zijn geheel een vrij onherbergzaam gebied, maar leek deze bewering niet op te gaan voor het specifieke gebied dat de Romeinen in de tijd van Caesar Hispania Ulterior noemden. Hier was de grond van zeer goede kwaliteit en moet er dus ook graan aanwezig geweest zijn dat door Caesars troepen kon worden verzameld. Hierover wordt in *De Bello Hispaniensi* echter niets vermeld. Wel wordt het verzamelen van olijven vermeld¹⁵¹. Volgens een economische studie van Romeins Spanje was dit gebied zeer geschikt gebied voor het groeien van olijven¹⁵². Vandaag is dit nog steeds het geval. Het hedendaagse Spanje is een belangrijke exporteur van olijven en olijfolie. Caesar koos er voor zijn kampplaatsen steeds voor een rivier in de nabijheid te hebben, die zowel nuttig was voor waterbevoorrading als voor transport van voorraden. De rivier die Caesar steeds in zijn nabijheid had, de Guadalquivir, mondde uit in de Middellandse Zee¹⁵³. Caesar kampeerde nooit ver weg van de zee, omdat de rivier enerzijds droger werd in het binnenland en omdat anderzijds voorraden dan langer onderweg waren. Er waren in Spanje minder steden en dorpen aanwezig dan in Africa dus bestaat de mogelijkheid dat Caesar zelf magazijnen diende te bouwen aan de kust om zijn bevoorrading vloeiend te laten verlopen. Waarschijnlijk lijkt echter dat Caesar de stad Gades (het huidige Cádiz) als uitvalsbasis gebruikte. Hier lag zijn vloot voor anker¹⁵⁴.

¹⁴⁹ Caesar, *BAfr.*, 76

¹⁵⁰ Erdkamp, *Op.cit.*, p. 150

¹⁵¹ Caesar, *BHis.*, 27

¹⁵² Tenney (ed.), *Op.cit.*, p. 141

¹⁵³ Caesar, *BHis.*, 5

¹⁵⁴ *Ibidem*, 37

d. Invloed van logistiek en bevoorrading op de campagnes

Een goede bevoorrading was essentieel voor het functioneren van Caesars leger. Dit wist echter ook de vijand. De bevoorradinglijnen en soldaten die foerageerden werden een doelwit voor sabotage en spionage. Ook moest worden beslist waar er onder meer kamp werd neergezet naargelang de aanwezigheid van levensmiddelen zoals graan of de mogelijkheid tot vlotte bevoorrading. Een rivier of zee in de nabijheid was een pluspunt, net als een bos of woud als bron voor hout. Dat water een middel van sabotage was voor de vijand merkte Caesar tijdens zijn belegering van Alexandrië. Er was geen natuurlijke bron van water aanwezig in de stad, dus was Alexandrië via aquaducten verbonden met de Nijl om de bewoners van water te kunnen voorzien. De Alexandriërs hadden echter dat deel van de stad waar de rivier stroomde in het bezit gehad. Een plan werd ontwikkeld om de kanalen die naar het gebied stroomden dat Caesar in het bezit had te saboteren. Zoet water was levensnoodzakelijk en dus kon op een dergelijke manier een zware slag worden toegebracht aan het functioneren van Caesars troepen. Met behulp van onder meer waterraden pompten de Alexandriërs vele liters zout water uit de zee in Caesars bevoorradingskanalen. Caesar beseftte de ernst van deze situatie. Zijn hele campagne kwam op deze manier immers in het gedrang. Hij gaf het bevel aan zijn centurios om putten te graven en op deze manier achter zoet water te zoeken. Al tijdens de eerste nacht bleek deze aanpak succesvol¹⁵⁵. Toch toont dit geval aan hoe een campagne al tot mislukken gedoemd kon zijn zonder dat er al één druppel bloed gevloeid had. Militair moesten de Alexandriërs onderdoen voor de Romeinse legioenen en hun poging om deze toch te verslaan getuigt van vindingrijkheid, al zullen sommigen in Caesars kamp eerder het woord “lafheid” gebruikt hebben. De zoektocht naar water zelf kon echter ook een gevaarlijke omgeving zijn. Zoals al besproken konden groepen soldaten op zoek naar levensmiddelen worden aangevallen door de vijand. In *De Bello Africo* wordt beschreven hoe cavalerie van Scipio, Labienus en Petreius regelmatig aanvallen uitvoerde op troepen van Caesar die te ver waren afgedwaald in hun zoektocht naar water. Dit zorgde ervoor dat men slechts in een beperkt gebied kon opereren, wat in combinatie met problemen met de bevoorrading vanuit Sicilië en Sardinië resulteerde in een schaarste¹⁵⁶. Labienus ging in enkele gevallen ook een hinderlaag leggen voor Caesars foeragerende troepen. In *De Bello Africo* staat beschreven hoe Caesar via een spion weet had gekregen van geheime, ondergrondse opslagplaatsen voor graan die door de lokale bevolking werden gebruikt om hun graan uit de handen van rondtrekkende legers te houden. Labienus had natuurlijk ook zijn spionnen rondlopen en kwam te weten welke weg de troepen van Caesar hadden afgelegd om dit graan te gaan verzamelen. Twee legioenen werden ingezet om een hinderlaag voor te bereiden¹⁵⁷. Het was voor Labienus kennelijk belangrijker om de toegangsweg voor Caesar te saboteren dan om zelf deze ondergrondse voorraden in handen te proberen krijgen. Het is mogelijk dat hij twee vliegen in één slag wou slaan met deze actie. Als hij de troepen van Caesar tijdens hun terugtocht in de val kon lokken vernietigde hij enerzijds een deel van de vijandelijke troepen en veroverde hij anderzijds de voorraad graan. Caesar had echter lucht gekregen van het plan van Labienus en wist diens hinderlaag te verdrijven met maar liefst acht legioenen en cavalerie. Dat Labienus zijn sabotagepoging moest staken hoeft geen verbazing te zijn. Een andere tactiek van de Pompeianen was om Caesar te dwingen kamp neer te

¹⁵⁵ Caesar, *BAle.*, 5-9

¹⁵⁶ Caesar, *BAfr.*, 24

¹⁵⁷ *Ibidem*, 65-66

zetten op een plaats waar geen water te vinden was. Dit trachtte men te bekomen door Caesars troepen vanop afstand te “irriteren”. De vijandelijke troepen kwamen nooit dichtbij, vermeden elk man-op-man gevecht, maar schoten wel pijlen af naar de mannen van Caesar¹⁵⁸. Ook hier maakte Caesar door de moeilijkheden om water te vinden gebruik van het graven van waterputten. Tijdens de campagne in Spanje vielen waterverzamelaars van Caesar ook ten prooi aan de vijand. Een aanval van Pompeiaanse cavalerie zorgde voor een deel doden en gevangenen¹⁵⁹. Deze gevangenen konden gaan dienen om “weetjes” uit het kamp van Caesar te weten te komen.

Bevoorradinglijnen stonden open aan invloed door zowel de vijand als het seizoen. Caesar stond bekend om zijn risicovolle acties en deinsde er niet voor terug zijn troepen oorlog te laten voeren tijdens het “winterseizoen”. In de Romeinse tijd werd deze periode, van december tot januari, een “winterstop” gehouden wat de campagne betrof. Tijdens zijn Afrikaanse campagne brak hem dit zuur op. Door de slechte weersomstandigheden waren gevraagde voorraden uit Sicilië en Sardinië nog niet gearriveerd. Dit zorgde voor schaarste onder de soldaten, die op dat moment zelfs zeewier aan hun dieren moesten voederen bij gebrek aan diervoer¹⁶⁰. Pompeianen waren uiteraard ook op de hoogte van het belang van bevoorrading. Een goede beveiliging hiervan was dus nodig. Om voorraden veilig naar zijn kamp te krijgen werkte Caesar tijdens de Afrikaanse campagne met een “loopgravensysteem”. Deze liepen enerzijds van de zee naar Ruspina en anderzijds van de zee naar zijn kamp. Door deze aanpak verzekerde hij niet alleen zijn bevoorradinglijnen, maar ook de communicatie tussen zijn kamp en Ruspina¹⁶¹. In Africa werd tussen de antagonistische partijen ook strijd gevoerd om de diensten van Acilla, een dorp dat in ruil voor bescherming graan en andere voorraden aanbood. Afgevaardigden hiervan waren naar Caesar gekomen, die op hun aanbod was ingegaan en een garnizoen naar het dorp stuurde onder leiding van de aediel Messius¹⁶². Een poging van Pompeianen onder leiding van Considius om het dorp op Caesar te veroveren mislukte¹⁶³. Het veroveren van steden betekende immers niet enkel bestuurlijke macht, maar gaf ook toegang tot de voorraden die in deze plaatsen aanwezig waren. Tijdens de campagne in Alexandrië kregen de Alexandriërs het plan om hun vloot te herbouwen en zo de maritieme bevoorradinglijnen van Caesar te saboteren¹⁶⁴. Wanneer ze hierin zouden slagen, zou de belegering voor Caesar meteen verloren gegaan zijn. Hier waren de Romeinen zich maar al te goed van bewust. Deze passage uit *De Bello Alexandrino* illustreert hun positie: " The event of the battle was by no means equal; a defeat would have deprived us of all resources either by land or sea; and even if we were victorious, the future would be uncertain. The Alexandrians, on the contrary, by a victory gained every thing; and if defeated, might yet again have recourse to fortune"¹⁶⁵. Caesar wist de belegering echter tot een goed einde te brengen en kroonde zich tot meester over Egypte. Zijn minnares en vazal Cleopatra werd op de troon van het eeuwenoude koninkrijk geplaatst.

¹⁵⁸ Caesar, *BAfr.*, 69

¹⁵⁹ Caesar, *BHis.*, 21

¹⁶⁰ Caesar, *BAfr.*, 24

¹⁶¹ *Ibidem*, 20

¹⁶² *Ibidem*, 33

¹⁶³ *Ibidem*, 43

¹⁶⁴ Caesar, *BAle.*, 12

¹⁶⁵ *Ibidem*, 16

Korte samenvatting

De stadsguerrilla die Caesar uitvocht met de Alexandriërs was een zware campagne geweest. Hij had te maken gehad met een tegenstander die de nutsvoorzieningen van de stad in een oorlogswapen kon veranderen. Een voorbeeld hiervan zijn de cisternen die de verschillende kwartieren van Alexandrië met gezuiverd water uit de Nijl voorzagen. De cisternen in Caesars deel van de stad werden door de Alexandriërs met zout water uit de Middellandse Zee vergiftigd, waardoor Caesar zich genoodzaakt zag waterputten te graven in de kustgronden. Het levensnoodzakelijke graan liet Caesar tijdens deze campagne uit nabijgelegen gebieden in het Midden-Oosten komen, zoals Syria en Cilicia. Hierdoor was het erg belangrijk dat Caesars schepen de controle hadden over de haven en bij uitbreiding zelfs het hele oostelijke Middellandse Zeegebied. De Alexandriërs probeerden hier door het herbouwen van hun vloot tevergeefs een stokje voor te steken. Deze campagne was van heel andere aard dan die in Spanje en Africa. Het betrof hier de belegering van één enkele, grote stad. Dit maakte de manier waarop troepen konden worden bevoorrad heel anders. Soldaten over een uitgestrekt gebied laten foerageren naar hout of graan was een praktijk die moeilijk kon toegepast worden tijdens deze campagne, omwille van de geografische beperktheid.

Tijdens zijn campagne tegen de Pompeianen in de provincie Africa nam Caesar een risico door de campagne in de wintermaanden te beginnen, tegen het toenmalige courante gebruik in om tijdens deze periode geen oorlog te voeren en in winterkwartier te gaan. Hierdoor ondervond hij problemen met het weer. Zo konden zijn voorraden vanuit Sicilië en Sardinië een tijdje niet richting Africa gebracht worden en zette een storm zijn tijdelijke kamp helemaal blank, met het wegspoelen en onbruikbaar maken van zijn voorraden tot gevolg. Drinkwater moet Caesar op dat moment wel genoeg gehad hebben, maar dit was niet altijd zo geweest tijdens deze campagne. Soldaten moesten zich soms ver van het kamp verplaatsen in hun zoektocht naar water, maar ook naar hout. Dit was niet geheel zonder gevaar omdat de Pompeianen deze foeragerende troepen probeerden te onderscheppen. Normaal gezien werden foeragerende troepen beschermd door een deel gewapende infanterie en cavalerie. Door het winterseizoen konden Caesars troepen ook in veel mindere mate het graan van de velden halen dan dat men dit in de zomer kon doen. Hierdoor werd naast de bevoorrading vanuit Sicilië en Sardinië ook de dienstverlening van dorpen en steden ter plaatse belangrijk. Zij boden hun graan aan in ruil voor militaire bescherming. Een voorbeeld hiervan is Acilla, een dorp voor wiens diensten strijd werd gevoerd tussen Caesar en de Pompeianen. Verder werd er door Caesars troepen gezocht achter graanschuren die voorraden graan van de laatste oogst bevatten. Deze bevonden zich in Africa niet alleen boven de grond, maar ook ondergronds. De inwoners van Africa deden dit om hun graan te beschermen tegen foeragerende en plunderende troepen, maar Caesar en later ook de Pompeianen hadden lucht gekregen van dit gebruik. Het graan dat Caesar vanuit Sicilië en Sardinië liet overbrengen kwam aan in de havenstad Ruspina. Deze stad fungeerde als uitvalsbasis voor Caesar tijdens deze campagne. Hier kwamen naast voedselvoorraden ook zijn troepen toe.

De Spaanse campagne was de laatste slag die Caesar toebracht aan de Pompeianen. Het strijdtoneel hier was de provincie Hispania Ulterior, een vruchtbaar gebied in een voor de rest vrij onherbergzaam Spanje. De bronnen zijn hier schaars wat betreft de logistiek en bevoorrading. Wel kunnen enkele dingen worden afgeleid en verondersteld. Zo was Gades waarschijnlijk de uitvalsbasis voor Caesar tijdens deze campagne omdat zijn vloot hier voor anker lag. Van waar de voorraden

toekwamen weten we niet zeker, maar Italië, Sicilië en Sardinië lijken het meest waarschijnlijk. De twee eilanden werden al door Caesar gebruikt tijdens de Afrikaanse campagne en vanuit Italië liet hij dan weer zijn troepen overbrengen. Ter plaatse foerageren naar graan werd tijdens deze campagne zeer waarschijnlijk ook gedaan, dit was een courant gebruik van Romeinse troepen. Het stilzwijgen hierover in *De Bello Hispaniensi* wil niet zeggen dat deze activiteit zich niet voordeed. Dit kan een gevolg zijn van de mening van de auteur zelf, die het zoeken naar voedsel en drinken en ook de aanvoer hiervan als vanzelfsprekend kon beschouwd hebben. Ook hier bleek, net zoals in Africa, dat foerageren een gevaarlijke activiteit kon zijn. Tijdens het zoeken naar water werden verschillende soldaten van Caesar vermoord of gevangen genomen.

Het is niet makkelijk om een standaardrantsoen samen te stellen voor een Romeins legionair op campagne, dit was natuurlijk afhankelijk van het foerageren ter plaatse en van wat men van externe gebieden liet aanvoeren. In vreedstijd was het voedsel (wanneer er in een winterkwartier werd verbleven bijvoorbeeld) gevarieerder dan in oorlogstijd. Een standaardrantsoen in oorlogstijd zou vooral bestaan hebben uit graanproducten zoals pap of brood, olijfolie, zout, *posca* en water. Wanneer mogelijk werd ook nog vlees geconsumeerd. *Posca* was een soort zure wijn. Soldaten dronken zelden wijn van hoge kwaliteit. Maaltijden werden door de soldaat individueel of in kleine groepjes bereid.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Appianus, *De Bello Civili*
- Caesar, *De Bello Africo*
- Caesar, *De Bello Alexandrino*
- Caesar, *De Bello Civili I*
- Caesar, *De Bello Civili II*
- Caesar, *De Bello Hispaniensi*
- Plutarchus, *Caesar*
- Polybius, *Historiae VI*

Secundaire literatuur

- Austin N.J.E. en Rankov N.B., *Exploratio: military and political intelligence in the Roman world from the Second Punic War to the battle of Adrianople*, London : Routledge, 1995, 292 p.
- Badian E., 'From the Iulii to Caesar', in: Griffin M., *A Companion to Julius Caesar*, Chichester : Wiley-Blackwell, 2009, pp. 11-21.
- Cluett R., 'The Continuators: Soldiering On', in: Griffin M., *A Companion to Julius Caesar*, Chichester : Wiley-Blackwell, 2009, pp. 193-205.
- Erdkamp P., *The Grain Market in the Roman Empire: A Social, Political and Economic Study*, Cambridge : Cambridge University Press, 2005, 364 p.
- Erdkamp P., *Hunger and the Sword: Warfare and Food Supply in Roman Republican Wars (264-30 B. C.)*, Leiden: J C Gieben, 1998, 336 p.
- Greene K., *The Archaeology of the Roman Economy*, Berkeley : University of California, 1986, 192 p.
- Greenhalgh P., *Pompey: the Republican Prince*, London : Weidenfeld, 1981, 320 p.
- Gruen E.S., 'Caesar as a Politician', in: Griffin M., *A Companion to Julius Caesar*, Chichester : Wiley-Blackwell, 2009, pp. 23-35.
- Haywood R.M., 'Roman Africa', in: Tenney F. (ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, vol.2, New York: Octagan Books, 1975
- Johnson A., *Roman Forts of the 1st and 2nd Centuries AD in Britain and the German Provinces*, London : Adam and Charles Black, 1983, 368 p.
- Parker H.M.D., *The Roman Legions*, Cambridge : Heffer, 1971, 296 p.
- Ramsey J.T., 'The Proconsular Years: Politics at a Distance', in: Griffin M., *A Companion to Julius Caesar*, Chichester : Wiley-Blackwell, 2009, pp. 37-53.
- Richardson J.S., *Hispaniae: Spain and the Development of Roman Imperialism, 218-82 v.C.*, Cambridge : University, 1986, 218 p.

- Rosenstein N., *Rome at War: Farms, Families, and Death in the Middle Republic*, Chapel Hill (N.C.) : University of North Carolina Press, 2004, 339 p.
- Roth J.P., *The Logistics of the Roman Army at War (264 BC- AD 235)*, Leiden : Brill, 1999, 399 p.
- Van Daele B., *Het Romeinse Leger*, Leuven : Davidsfonds, 2006, 252 p.
- Van Nostrand J.J., 'Roman Spain', in: Tenney F. (ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, vol.3, New York: Octagan Books, 1975

Artikels

- Davies R.W., 'The Roman Military Diet', *Britannia* 2 (1971), pp. 122-142
- Gilliver K., 'Feeding an Army', *The Classical Review* 51, no. 2 (2001), pp. 344-347
- Parker G., 'A Tale of Two Deserts: Contrasting Desertification Histories on Rome's Desert Frontiers', *World Archaeology* 33, no.3 (2002), pp. 488-507
- Serrati J., 'Review: Erdkamp P., Hunger and the Sword: Warfare and Food Supply in Roman Republican Wars (264-30 B.C.)', *Journal of Roman Studies* 90 (2000) 222-224.